

А. К. Нестеренко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Прикметники безвідносного ступенювання: проблема класифікації

Нестеренко А. К. Прикметники безвідносного ступенювання: проблема класифікації. У статті розкривається проблема класифікації прикметників безвідносного ступенювання. Автори обґрунтовують важливість систематизації лексем, що передають надмірний або недостатній вияв ознаки, та досліджують погляди науковців на це питання. Висвітлюються основні дискусійні моменти та непослідовності наявних у мовознавстві класифікацій ад'єктивів безвідносного ступенювання, а також наводяться власні погляди на цю проблему.

Ключові слова: *категорія, градація, прикметник, безвідносне ступенювання, надмірний та недостатній вияв ознаки, суфікси суб'єктивної оцінки, подібність, протилежність.*

Нестеренко А. К. Прилагательные безотносительной степени: проблема классификации. В статье раскрывается проблема классификации прилагательных безотносительной степени. Авторы обосновывают важность систематизации лексем, которые передают чрезмерное или недостаточное выражение признака, и исследуют точки зрения ученых по этому вопросу. Рассматриваются основные дискуссионные моменты и непоследовательности существующих в языкознании классификаций адъективов безотносительной степени, а также приводятся собственные взгляды на эту проблему.

Ключевые слова: *категория, градация, прилагательное, безотносительная степень, чрезмерное или недостаточное выражение признака, суффиксы субъективной оценки, подобие, противоположность.*

Nesterenko A. K. The adjectives of irrelative degree: the problem of classification. In the article the problem of classification of the adjectives of irrelative degree is studied. The importance of systematization of the lexemes which express excessive or defective quantity of the attribute is proved by the authors and the positions of the researches on the problem are studied. The main discussion moments and inconsistencies of different classifications of the adjectives of irrelative degree in the linguistics are investigated and author's opinion on the problem is given.

Key words: *category, gradation, adjective, irrelative degree, excessive or defective quantity of the attribute, suffixes of the subjective estimate, semblance, opposition.*

Дослідження категорії кількісної градації ознаки на сьогодні набуває все більшої актуальності. Це зумовлено різними чинниками, серед яких і недостатній рівень вивченості проблеми, і наявність певних дискусійних моментів, і підвищений інтерес сучасних мовознавців до питань граматики, зокрема до ролі поняття категорії в граматичній системі української мови.

Категорія кількісної градації ознаки в українській мові досліджувалася багатьма вченими, однак не всі аспекти безвідносного ступенювання отримали належне висвітлення в науковій літературі. Аналізуючи погляди мовознавців на категорію кількісної градації ознаки, ми з'ясували, що існують окремі дискусійні питання, які потребують подальшого вивчення. Так, лінгвісти приділяють велику увагу переважно словотвірним аспектам явища градації ознаки часто без указівки на семантичні особливості формантів та їхні

сполучувальні властивості. Автори майже або зовсім не торкаються питань функціонування прикметників безвідносного ступенювання в різних стилях сучасної української мови. Важливою, на нашу думку, є також проблема класифікації ад'єктивів безвідносної міри якості, оскільки без цього неможливий подальший аналіз зазначених прикметників, адже систематизація фактичного матеріалу допоможе виявити різні випадки варіювання семантики формантів та простежити його вплив на значення твірної основи й навпаки. Класифікація градаційних лексем покликана полегшити процес розуміння їхніх семантичних особливостей, а також виявити випадки синонімії, полісемії, енантіосемії формантів тощо. Мета нашої статті – дослідити питання класифікації прикметників безвідносної міри якості в науковій літературі, уточнити окремі положення та подати власне

розуміння принципів систематизування вказаних ад'єктивів.

Визначення категорії, яких на сьогодні значна кількість, ґрунтуються на філософському, науковому та побутовому розумінні цього поняття. Категорія вказує на найбільш загальний, відсторонений розряд явищ, речей чи їхніх ознак або називає групу предметів, об'єднаних певними спільними рисами. Поняття граматичної категорії ввів у науковий обіг О. О. Потебня: «Слово містить указівку на певний зміст, властивий тільки йому одному, і разом з тим указівку на один або кілька загальних розрядів, що називаються граматичними категоріями» [11:49]. За енциклопедією «Українська мова», **граматична категорія** – це «інтегральна одиниця мови, яка охоплює загальним граматичним значенням кілька взаємопротиставлених і формально виражених родових (морфологічних чи синтаксичних) значень» [14:116]. Проблемою сучасного мовознавства є визначення статусу категорії кількісної градації ознаки. Так, М. У. Зубайрасва та Н. О. Дробко називають її семантичною, Л. О. Дорошенко та М. Я. Плющ – семантико-словотвірною, або лексико-словотвірною, О. К. Безпояско і К. Г. Городенська – словотвірною, Д. Х. Баранник – лексико-граматичною тощо. На жаль, дослідники, визначаючи той чи інший статус категорії кількісної градації ознаки, не завжди обґрунтовують свої позиції. З'ясування цього питання є необхідним для подальшого вивчення прикметників безвідносного ступенювання, оскільки від визначення статусу зазначеної категорії залежить правильність її розуміння. Ми вважаємо категорію кількісної градації ознаки лексико-граматичною, оскільки вона тісно пов'язана не тільки з граматичним значенням ад'єктива, а й з його семантичними особливостями (здатністю виражати якісну, відносну, присвійну чи порядкову ознаку, із лексичним значенням якісних ад'єктивів тощо).

Найважливішим для правильного розуміння категорії кількісної градації ознаки, на нашу думку, є з'ясування сутності поняття «градація», на якому базується виділення прикметників безвідносного ступенювання.

Градація – розташування послідовно нагромаджуваних семантично близьких і/або синтаксично однотипних компонентів конструкції в напрямі поступового наростання, посилення або (значно рідше) спаду, послаблення (з відповідним наростанням або спадом інтонації) інтенсивності їх значення, а частіше – просто емоційно-експресивної характеристики всього висловлення [14:757]. Це ви-

значення, на наш погляд, найбільш точно передає головну функцію градації, яка полягає в поступовому переході від збільшеного до зменшеного виявів і навпаки. Такий перехід можливий на різних мовних рівнях, у тому числі й на граматичному. У семантиці прикметників безвідносного ступенювання також простежуємо перехід від збільшеного (або надмірного) до зменшеного (недостатнього) вияву ознаки.

Наявність у мові слів із різним ступенем вираження ознаки спричиняє опозицію цих лексем. Дослідники відзначають, що в основу цього протиставлення покладено антонімію, яка стосується одного параметра об'єкта (розмірів, кольору, температури тощо). При цьому між обсягами понять, що протиставляються, можливе існування третього компонента, нейтрального за своїм значенням. Отже, говорять про три основні форми вияву ознаки, на виділенні яких і базується категорія безвідносної міри якості: **помірного (нейтрального)** (*синій, великий, малий, дорогий*), **недостатнього** (*синюватий, зеленкуватий, жовтастий*) та **надмірного** (*синющий, величезний, довжелезний, задорогий, дуже високий*).

Відзначимо, що категорія кількісної градації ознаки найбільшою мірою властива якісним прикметникам. Це зумовлено семантичними особливостями таких лексем: вони позначають змінні ознаки, тобто такі, що можуть виявлятися в предметі різною мірою. Проте в мовознавстві існує й інша точка зору. Так, Л. О. Дорошенко висловлює думку, що передавати різний ступінь інтенсивності ознаки можуть, хоча й дуже обмежено, також і відносні ад'єктиви: «Аналіз текстового матеріалу підтвердив, що для вираження ознаки дефектності або ексесивності... використовують і відносні прикметники, якщо в контексті вказано на якість цієї відносності...» [8:191]. Наголосимо, що семантики кількісного вияву ознаки відносні прикметники можуть набувати лише в контексті: «У неділю в Україні обіцяють **зовсім не зимову** погоду, повідомили УНІАН в Укргідрометцентрі» [13].

Як зазначалося вище, науковці пропонують по-різному систематизувати ад'єктиви кількісної градації ознаки. На думку О. К. Безпояско, К. Г. Городенської, О. Т. Волоха та інших дослідників, особливістю категорії безвідносної міри якості є те, що назва помірної ознаки входить у парадигму прикметникових форм. Отже, якісні прикметники української мови мають три безвідносні ступені інтенсивності вираження ознаки: недо-

статний, помірний і надмірний. Такий підхід до класифікації ад'єктивів із градаційним значенням відбито майже в усіх наукових працях із морфології. Проте під час аналізу наукової літератури ми помітили, що погляди дослідників дещо різняться між собою. Так, М. А. Жовтобрюх, Б. Н. Кулик, М. В. Леонова, Л. П. Дідківська та інші заперечують триграмемний поділ категорії кількісної градації ознаки, не залучаючи лексеми із семантикою помірної ознаки. Ми погоджуємося саме з цією позицією, вважаючи, що в класифікації, яка ґрунтується на ступенях вираження ознаки, не варто виділяти прикметників із помірним її виявом, оскільки категорія кількісної градації ознаки передбачає надмірну чи недостатню концентрацію певної якості, а зовсім не нормальну її кількість. Проте ад'єктиви, у яких відсутня семантика кількісного вияву ознаки, важливі для правильного розуміння поняття градації в цілому та сутності категорії кількісної градації зокрема.

Деякі дослідники часто, крім ад'єктивів із семантикою кількісного вияву ознаки, зараховують до градаційних також лексеми і з іншим значенням, зокрема суб'єктивної оцінки. Найчастіше йдеться про здатність прикметників безвідносного ступенювання ставати стилістично маркованими та емоційно забарвленими. Така властивість зазначених лексем при цьому часто пов'язується зі ставленням мовця до дійсності, тому інколи науковці виділяють серед прикметників кількісної градації ознаки такі, що мають значення суб'єктивної оцінки. Такий підхід відбито, зокрема, у курсі «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» за загальною редакцією І. К. Білодіда, а також у працях Л. П. Дідківської та І. Г. Матвіяса, які в межах категорії кількісної градації ознаки виділяють прикметники, утворені за допомогою суфіксів на позначення ступеня вияву ознаки, а також лексеми на позначення здрібності та емоційної забарвленості. Л. П. Дідківська при цьому наголошує, що градаційна та емоційна характеристики взаємопов'язані. На думку дослідниці, це «обумовлюється тим, що значення реального збільшення або зменшення часто сполучається з емоційною конотацією» [7:62].

Існує й протилежна точка зору. Так, М. А. Жовтобрюх та Б. Н. Кулик зовсім не розрізняють градаційні ад'єктиви та прикметники зі значенням суб'єктивної оцінки, зараховуючи суфікси збільшеності та згрубілості, зменшеності та здрібності до однієї групи: «Від якісних прикметників... за допомогою

суфіксів суб'єктивної оцінки можна утворити збільшені, згрубілі, зменшені й пестливі форми прикметників, тобто прикметники з різною мірою вияву ознаки ...» [9:246]. Подібної точки зору дотримується й Р. В. Бесага. Вивчаючи просторічну лексику, дослідниця зазначає, що суфікси суб'єктивної оцінки «надають новоутвореним прикметникам значення збільшеності, згрубілості або зменшеності, інтимно-ласкавого ставлення» [3:132]. Як бачимо, Р. В. Бесага, також поєднує емоційну семантику з градаційним значенням.

На нашу думку, у межах категорії кількісної градації ознаки слід виділяти три групи ад'єктивів: зі значенням збільшеного вияву ознаки, із семантикою недостатньої кількості ознаки та прикметники зі значенням суб'єктивної оцінки, оскільки останні можуть набувати також семантики кількісної градації ознаки, збільшений або зменшений вияв якої передає суфікс суб'єктивної оцінки. Зауважимо, проте, що ототожнювати прикметники суб'єктивної оцінки з лексемами на позначення збільшеного або зменшеного вияву ознаки, як це роблять М. А. Жовтобрюх та Б. Н. Кулик, не можна, оскільки семантика суб'єктивної оцінки передусім указує на ставлення мовця до висловлюваного, а значення кількісного вияву ознаки в таких лексемах є додатковим. Ми не погоджуємося з позицією мовознавців, які здебільшого говорять про здатність суфіксів суб'єктивної оцінки вказувати на зменшений вияв ознаки, і вважаємо, що прикметники, які передають ставлення мовця до дійсності, можуть набувати додаткової семантики переважно збільшеного вияву ознаки в предметі (*тонюсінський* – зовсім тонкий, *сивенький* – зовсім сивий, *ріднесенський* – дуже рідний тощо).

Під час аналізу мовознавчої літератури ми зустріли й інший погляд на класифікацію ад'єктивів безвідносної міри якості, який наведено в підручнику О. Т. Волоха, М. Т. Чермерисова та Є. І. Чернова. Подібно до М. А. Жовтобрюха та Б. Н. Кулика, автори поєднують форманти суб'єктивної оцінки та кількісної градації ознаки, проте водночас протиставляють їм групу афіксів з емоційною конотацією. Ми вважаємо, що немає сенсу розмежовувати ад'єктиви із градаційним значенням та стилістично марковані прикметники, оскільки останніх не так багато, а семантика емоційності в них є додатковою. Тому в межах груп прикметників зі значенням збільшеного та зменшеного вияву ознаки ми пропонуємо виділяти семантичні підгрупи

лексем за додатковим значенням формантів, наприклад згрубілості, великої давності тощо.

У мовознавстві існує думка, що в межах категорії кількісної градації ознаки слід розглядати також ад'єктиви з іншим семантичним навантаженням, зокрема подібності. Так, М. А. Жовтобрюх та Б. Н. Кулик, розглядаючи суфікси безвідносного ступенювання, відзначають подекуди властиву для них семантику подібності (наприклад, *-аст-*: *дугастий* – у формі *дуги*), але не звертають уваги на те, що такі прикметники вже не можна зараховувати до градаційних, оскільки значення кількісного вияву ознаки в них відсутнє. Така точка зору з'явилася під впливом того факту, що інколи афіксам, які беруть участь у творенні прикметників безвідносного ступенювання, властива полісемантичність. Тому, уважаємо, немає підстав розглядати в межах категорії кількісної градації ознаки ад'єктиви із семантикою подібності, оскільки суфікси подібності не мають значення збільшення чи зменшення, а лише вказують на подібність одних ознак до інших.

Окрім ад'єктивів із семантикою подібності, у межах категорії безвідносного ступенювання інколи виділяють лексеми зі значенням протилежності. Зокрема І. Р. Вихованець і К. Г. Городенська, аналізуючи форманти із семантикою кількісного вияву ознаки, зазначають, що «ці суфікси виокремлюють відповідні прикметникові словотвірні категорії»: недостатнього ступеня вияву ознаки, надмірної інтенсивності ознаки, суб'єктивної оцінки, протилежності [5:134–136]. Таким чином, окрім ад'єктивів збільшеного та зменшеного вияву ознаки, які традиційно виділяються в межах категорії безвідносної міри якості, та прикметників суб'єктивної оцінки, щодо статусу яких у мовознавстві немає одностайної думки, автори «Теоретичної морфології української мови» зараховують до градаційних ще й лексеми, утворені за допомогою українських та іншомовних префіксів *не-*, *без-*, *а-*, *де-*, *ір-*, *ре-* та *анти-*, які «структурують словотвірну категорію протилежності, напр.: *гарний* – *негарний*, *мілітаризований* – *демілітаризований*» тощо [5:136]. На наше переконання, категорія протилежності ознаки не може виражати градаційне значення, оскільки вона не передає міри концентрації ознаки в предметі, а лише за допомогою певних префіксів указує на антонімічність значення двох зіставлюваних лексем.

Відзначаємо окремі непослідовності в класифікації градаційних ад'єктивів. Так, О. К. Безпояско та К. Г. Городенська в «Мор-

феміці української мови» 1987 року зазначають, що «суфікси ступенів якості, приєднуючись до твірних основ прикметників, розчленовують названу в мові ознаку, їхня семантична функція... полягає в конкретизації кількісного вияву ознаки... Суфікси ступенів якості поділяються на суфікси з функцією неповноти ознаки і функцією її збільшеності, інтенсивності» [2:123]. Проте далі вчені вже наголошують на існуванні трьох семантичних груп суфіксів ступенів якості, виділяючи такі три поля вияву ознаки: поле неповноти, поле інтенсивності та поле подібності. У пізнішій праці «Грамматика української мови» 1993 року О. К. Безпояско та К. Г. Городенська вже оминають питання семантики подібності окремих формантів і виділяють лише прикметники зменшеної та збільшеної кількості ознаки [1:111–113].

В основу класифікації ад'єктивів безвідносного ступенювання, на думку більшості мовознавців, покладено семантичний принцип. Групи прикметників виділяють залежно від того, яке додаткове значення надає лексемі той чи інший градаційний формант. Проте Л. О. Дорошенко у статті «Семантична характеристика прикметників і прислівників безвідносного ступенювання» розглядає ад'єктиви безвідносної міри якості, надаючи перевагу сфері їхнього використання, а не семантиці кількісного вияву ознаки в лексемі. Як зазначає дослідниця, «сфера використання прикметників на позначення інтенсивності ознаки дає змогу виділити продуктивні групи, які... функціонують як засоби передачі:... температурних ознак; часових ознак;... ознак за кольором;... позитивної ознаки; негативної ознаки...» тощо [8:189]. Таким чином, дослідниця розрізняє чотирнадцять продуктивних груп лексем. На жаль, Л. О. Дорошенко докладно зупиняється лише на кількох групах прикметників, майже не наводячи прикладів і не пояснюючи, який принцип покладено в основу такої класифікації.

Безперечно, сфера вживання допомагає простежити функціонування прикметників безвідносної міри якості, що є важливим під час дослідження семантичних нюансів цих лексем, проте семантичний принцип класифікації зазначених ад'єктивів уважаємо основним, а принцип розподілу прикметників за сферою вживання – допоміжним при дослідженні категорії кількісної градації ознаки.

З огляду на всі згадані вище погляди мовознавців на проблему систематизування прикметників безвідносної міри якості ми уклали власну класифікацію цих лексем. Вона ґрун-

тується на виділенні ад'єктивів зі значенням збільшеного вияву ознаки та ад'єктивів із семантикою зменшеного її вияву. До окремої групи зараховуємо також прикметники зі значенням суб'єктивної оцінки, вважаючи, що вони часто теж можуть ставати виразниками кількісного вияву ознаки в предметі. Проте не можемо не зауважити, що така класифікація не відбиває всього розмаїття семантичних нюансів, які мають прикметники кількісної градації ознаки. Адже деякі афікси, поєднуючись із твірною базою, окрім основного значення кількісної концентрації ознаки в предметі, часто передають ще й додаткове. Особливо це стосується суфіксів суб'єктивної оцінки. Крім того, афіксам безвідносного ступенювання часто властива багатозначність, тому деякі з них можна зарахувати одразу до кількох семантичних груп. Таким чином, відзначаємо, що той чи інший формант може впливати на семантику лексеми. Тому для більш повного розуміння сутності категорії безвідносної міри якості потрібно виділені нами групи ад'єктивів розглядати детальніше, указуючи на певні семантичні відмінності кожного з афіксів, які беруть участь у творенні згаданих прикметників. Так, лексеми зі значенням збільшеного вияву ознаки поділяємо на ті, що мають таку додаткову семантику: 1. Найвищого ступеня вияву ознаки (*страшений, надглибокий, гіперобережний*). 2. Ознаки, вираженої великою мірою, але не найвищою (*чубатий, завеликий,*

дуже вузький). 3. Із конотацією згрубілості, яка накладається на основне значення великої міри вияву ознаки (*старючий, товстезний, довжелезний*). 4. Великої давності (*прастарий*). Серед ад'єктивів із семантикою зменшеного вияву ознаки виокремлюємо ті, що вказують на 1. Невелику міру властивості (*червонуватий, не дуже сухий*) та 2. Частковість ознаки (*жовтавий, зеленавий*). Прикметники суб'єктивної оцінки також мають свої особливості семантики, передаючи свої 1. Найвищу міру якості (*новісінський, тонюсінський*) та 2. Збільшену міру якості (*багатенький, солоденький*).

Отже, у межах прикметників із градаційним значенням ми виділяємо ті, що передають збільшений вияв ознаки, ті, що вказують на зменшений її вияв, а також прикметники із семантикою суб'єктивної оцінки, які також можуть передавати кількісний вияв ознаки. Така позиція зумовлена тим, що на семантику суб'єктивної оцінки інколи накладається градаційне значення. У межах кожної групи виокремлюємо декілька підгруп прикметників на основі певних семантичних відтінків формантів. Прикметники зі значенням подібності та протилежності, на нашу думку, не є градаційними. Ад'єктиви помірною ступеня вияву ознаки, хоча і є важливими для повного розуміння сутності безвідносного ступенювання, не належать, на нашу думку, до категорії кількісної градації ознаки.

Література

1. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія : Підручник / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. — К. : Либідь, 1993. — 336 с.
2. Безпояско О. К. Морфеміка української мови / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська. — К. : Наук. думка, 1987. — 212 с.
3. Бесага Р. В. Нестандартизовані елементи в українській літературній мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Бесага Романа Василівна. — Ужгород, 1996. — 202 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : Перун, 2005. — 1728 с.
5. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : акад. граматика укр. мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. — К. : Пульсари, 2004. — 400 с.
6. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис / О. Т. Волох, М. Т. Чемерисов, Є. І. Чернов. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К. : Вища шк., 1989. — 334 с.
7. Дідківська Л. П. Словотвір, синонімія, стилістика / Л. П. Дідківська, Л. О. Родніна. — К. : Наук. думка, 1982. — 172 с.
8. Дорошенко Л. О. Семантична характерологія прикметників і прислівників безвідносного ступенювання / Лариса Дорошенко // Вісник Львів. ун-ту. Сер. : Філологія. — 2004. — Вип. 34. — Ч. 1. — С. 188—193.
9. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. Н. Кулик. — К. : Рад. шк., 1959. — 390 с.
10. Матвіяс І. Г. Курс сучасної української літературної мови. Морфологія : посіб. для студентів-заочників пед. інститутів / І. Г. Матвіяс. — К. : Рад. шк., 1962. — 164 с.
11. Потебня А. А. Мысль и язык / А. Потебня. — 2-е изд. — Х. : Типография Адольфа Дарре, 1892. — 228 с.

12. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / І. К. Білодід, І. І. Ковалик, І. Г. Матвіяк, та ін. — К. : Наук. думка, 1964. — 584 с.

13. У неділю в Україні обіцяють зовсім не зимову погоду [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/472174-v-nedilyu-ukrajini-obitsyayut-zovsim-ne-zimovu-pogodu.html>

14. Українська мова : Енциклопедія / [Русанівський В. М., Тараненко О. О., М. П. Зяблюк та ін.]. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. — 824 с., іл.